

Судовий прецедент у правовій системі України: окремі аспекти практики реалізації

Judicial precedent in legal system of Ukraine: separate aspects of practice of realization

Володимир Курило, Петро Панталієнко

Ключові слова:

судовий прецедент, джерела права, судові рішення, правотворчість.

Key words:

judicial precedent, right sources, judgment, law-making.

Постановка проблеми. «Хорошим тоном» у сучасній вітчизняній правовій літературі стало засудження юридичного позитивізму, заклики до розбудови правової системи на ґрунті плюралізму джерел права, констатація наявності в Україні судових прецедентів тощо. Жодною мірою не ставлячи під сумнів актуальність і своєчасність різноманітних напрямів наукового пошуку, акцентуємо увагу на тих моментах, що залишаються поза прискіпливою увагою. Мова йде про практичні аспекти втілення зазначених положень у правове життя. Адже вибір напрямку руху – це тільки перший крок, який вимагає окреслення способів і засобів досягнення мети. Найкращі думки залишаються деклараціями, якщо не реалізуються в правовій дійсності.

Стан дослідження проблеми. Проблема судового прецеденту у вітчизняній правовій системі належить до вельми актуальних. Зокрема, різноманітним її сторонам присвячені праці таких авторів: Т.М. Анакіної, Н.А. Гураленко, Б.В. Малишева, Н.М. Пархоменко, Н.В. Стецика, С.В. Шевчука та низки інших. Утім не всі питання, пов'язані із судовим прецедентом, отримали належну увагу науковців.

Метою статті є дослідження окремих аспектів практики реалізації судового прецеденту у правовій системі України.

Виклад основного матеріалу. Учені не дійшли єдності у визначенні поняття судового прецеденту. Так, у сучасній українській правовій науці представлена думка, що судовий прецедент – це сформований на попередньому досвіді пізнання за допомогою раціонально-інтуїтивного стилю юридичного мислення результат правотворчої діяльності одного з вищих судів, що містить обов'язкове правоположення, яке конкретизує, доповнює чи заміняє нормативне регулювання певних суспільних відносин і слугує підставою для подальшої правореалізаційної діяльності¹.

Інші вчені стверджують, що судовий прецедент – це рішення суду в конкретній справі, яке має обов'язковий характер під час вирішення наступної справи, що стосується аналогічних чи досить близьких питань (обставин справи), і завдяки своїй визначальній важливості спрямоване на забезпечення цілісності, узгодженості й наступності правової системи, у межах якої воно застосовується².

На думку Б.В. Малишева, судовий прецедент – це акт правотворчості у вигляді закріпленого в судовому звіті рішення (вироку) одного з вищих судів по конкретній справі, правовий принцип вирішення (*ratio decidendi*) якої являє собою норму права, при цьому юридична сила прецеденту залежить від ієрархічного становища як суду, що його створив, так і суду, що розглядає схожу справу³.

¹ Гураленко Н.А. Судовий прецедент в системі джерел права: філософсько-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 / Н.А. Гураленко ; Львівський державний університет внутрішніх справ. – Львів, 2009. – 21 с.

² Анакіна Т.М. Судовий прецедент у праві Європейського Союзу: філософсько-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 / Т.М. Анакіна ; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2008. – 21 с.

³ Малишев Б.В. Судовий прецедент у правовій системі Англії (теоретико-правовий аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. / Б.В. Малишев ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2002. – 19 с.

С.В. Шевчук наполягає, що під судовим прецедентом зазвичай розуміється порядок мотивації в судовому рішенні в конкретній справі, що береться за основу під час вирішення інших аналогічних справ, обставини яких будуть подібними за всіма основними параметрами⁴.

Звичайно, точність наукових визначень не є найбільш важливою проблемою практики впровадження прецеденту у вітчизняній правовій системі. Утім стале розуміння цього поняття є запорукою основи єдності розбудови відповідної концепції. Отже, важливою передумовою органічної імплементації судового прецеденту є ґрунтовна розробка доктрини та виважене формування поняття прецеденту, прийнятого для нашої правової системи. При цьому, на нашу думку, варто зважати на традиційне розуміння прецеденту, що склалося в світовій правовій думці, і враховувати специфіку вітчизняного правового світогляду.

Звернення уваги на судовий прецедент зумовлене об'єктивними чинниками. Як підкреслює О.В. Петришин, ускладнення соціальної реальності спонукає до розширення меж соціально-культурного простору правового регулювання, використання потенціалу й таких джерел права, як судовий прецедент, правовий звичай, нормативний договір, що відображається в діяльності вітчизняних і міжнародних судових інституцій⁵.

С.В. Шевчуком визначені причини поширення нормативного впливу актів судової влади в сучасних правових системах, зокрема в українській правовій системі: необхідність забезпечення єдності судової практики та однаковості застосування норм права судами; належне застосування правових норм і здійснення суддівського тлумачення; необхідність гарантування реалізації конституційних норм як норм прямої дії; безпосередній судовий захист конституційних прав і свобод; заповнення прогалин та усунення колізійності законодавства⁶.

Не останнє значення має євроінтеграційний вектор розвитку України, котрий вимагає гармонізації правових положень із юридичними канонами Європейського правового простору, для якого судовий прецедент становить важливу частину. Зокрема, актуальність вирішення правового статусу судового прецеденту як джерела права підкреслюється також значенням прецедентної практики Європейського суду з прав людини (далі – Європейський суд). В Україні рішення Європейського суду є обов'язковими до виконання⁷. Утім видається, що повноцінне використання потенціалу судової практики Європейського суду не стільки вимагає механічного посилання на відповідні рішення, скільки спонукає до глибокої імплементації суті рішень в правове життя. Водночас гармонізація вітчизняних стандартів судового правозастосування із практикою Європейського суду вимагає звернення до доктринальних засад розбудови системи джерел права, в якій прецеденту має бути відведене власне місце.

Увага до судового прецеденту підкреслюється тим, що судовий прецедент – своєрідна та гнучка форма права. Специфікою відрізняється підстава для виникнення судового прецеденту: необхідність у ньому виходить не від законодавця, а виявляється безпосередньо суб'єктами правозастосування. Це підвищує актуальність і «влучність» прецедентного регулювання. Адже прецеденти створюються не в усіх справах, що підлягають розгляду, а тільки в тих, котрі вимагають відповідного втручання. Підставою судового прецеденту є виявлення певного пробілу, неконкретності, необхідність тлумачення наявних норм або навіть їх корегування у зв'язку зі зміною істотних зовнішніх обставин.

Застосування норми прецедентного права відрізняється від застосування норми закону за «площиною» здійснення. Вплив норми закону на спірну ситуацію має вертикальний характер, оскільки вона (норма) являє собою абстрактний припис із побічною вказівкою на коло відносин і суб'єктів, які підпадають під її дію, отже, її диспозиція розповсюджується на досить невизначену сферу конкретних ситуацій. Натомість прецедентна норма має горизонтальний характер взаємозв'язків з об'єктом свого регулювання, оскільки останнє здійснюється за принципом «від прецеденту до прецеденту». Приписи прецедентного права не лише базуються на спірних ситуаціях, а й виникають у результаті їх судового вирішення. Тому прецедент не тільки містить норму права, а й пропонує ще й приклад її застосування до конкретних фактів та обставин⁸.

⁴ Шевчук С.В. Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 / С.В. Шевчук ; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2008. – 39 с.

⁵ Петришин О.В. Проблеми соціалізації правової науки / О.В. Петришин // Право України. – 2010. – № 4. – С. 133–141.

⁶ Шевчук С.В. Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 / С.В. Шевчук ; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2008. – 39 с.

⁷ Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 року // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.

⁸ Малишев Б.В. Судовий прецедент у правовій системі Англії (теоретико-правовий аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. / Б.В. Малишев ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2002. – 19 с.

Судовий прецедент відзначається також незначним обсягом регулювання. Ідеться не про значення, роль чи глибину правового змісту, а про обсяг охоплення правових питань. Як правило, прецедент упорядковує певне виокремлене питання, часто принципово спірного характеру. Якщо нормативний акт розрахований на регулювання комплексу відносин, то прецедент переважною мірою полягає в поодинокій правовій позиції. Судовий прецедент має казуальний характер⁹. Відповідно, прецедент найбільшою мірою згладжує різницю між такими властивостями права, як нормативність та індивідуальне правозастосування. Сутність прецеденту виявляється в тому, що на конкретному прикладі в концентровано-концептуальному вигляді отримує обґрунтування та розвиток загальна ідея, котра оформлюється як норма (правило) і стає придатною для подальшого використання.

Науковці підкреслюють, що прецедент істотно підвищує значення мотивування судових рішень. Авторитет і сила прецеденту, динаміка розвитку прецедентного права ґрунтуються на мотивації й аргументації. Прецедент стає джерелом права не тільки в силу статусу органу, що його створив, а й з огляду на його переконливість¹⁰. Тому закріплення значення судового прецеденту має значний потенціал у вирішенні проблем, наявних у вітчизняній правовій системі. Зокрема, видається, що корисний ефект охопив би як загальний статус судової влади, який би неодмінно був би посилений, так і повагу до окремих судових актів. Упровадження судового прецеденту неодмінно вплине на підвищення вимог до якості судових рішень і сприятиме поглибленню сприйняття їх користувачами судової влади як приписів, що дорівнюють закону.

Попри майже одностайне визнання правниками необхідності й доцільності упорядкування статусу судового прецеденту в Україні, практичні кроки щодо реалізації означеної ідеї викликають значні труднощі. Д.В. Кухнюк, досліджуючи проблему в площині кримінального процесу, доходить висновку, що для впровадження судового прецеденту в систему джерел кримінально-процесуального права України відсутня необхідність прямого законодавчого закріплення за певними судовими рішеннями статусу судового прецеденту або прийняття спеціального закону про судовий прецедент¹¹. Навряд чи із цим можна повністю погодитися. Ми згодні підтримати автора в тому, що власне законодавчий припис не може вважатися необхідною умовою імплементації судового прецеденту в систему джерел права. Разом із тим тривале заперечення самої можливості існування інших джерел права, окрім нормативного акта, недостатньо високий авторитет і становище судової влади в суспільстві, складність правової матерії, про яку йдеться, вказують на доцільність закріплення відповідної норми, незважаючи на певною мірою дефінітивний характер. І якщо в суто юридичній площині наявність відповідного нормативного визнання та закріплення не є власне суттєвим кроком у впровадженні прецеденту, то на культурно-ідеологічному рівні відповідна декларація відіграла б потужну роль.

Привертають увагу та заслуговують на всебічну підтримку висновки вчених щодо необхідності запровадження судового прецеденту шляхом реалізації системи заходів (соціально-економічних, організаційних і правових), яка давала б судовому рішення змогу в певній справі фактично та юридично бути правовим орієнтиром для суду під час розгляду подібної справи¹². Водночас під час здійснення судової правотворчості й визнання судового прецеденту джерелом права на сучасному етапі державотворення та правотворення в Україні варто уникнути суперечностей у системі джерел права. Основою цього процесу є закріплення цього положення на рівні правової доктрини, підвищення рівня правосвідомості суддів, зміцнення поваги до права тощо¹³. Роль позаправових факторів є не меншою, ніж правових чинників. Зі свого боку зауважимо про безпосередню залежність імплементації судового прецеденту у вітчизняне правове поле від авторитету судової влади, який будується передусім на морально-ділових якостях кожного окремо взятого судді. На нашу думку, сьогодні вирішення названого питання набуває першочергове значення, потребує концептуального підходу.

⁹ Стецик Н. Судові правотворчі акти: загальнотеоретична характеристика / Н. Стецик // Вісник Львівського університету. Серія «Юридична». – 2011. – Вип. 52. – С. 27–32.

¹⁰ Дем'янова О.В. Інструментальні аспекти змісту доктрини верховенства права та перспективи її реалізації в цивільному судочинстві України / О.В. Дем'янова // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 6. – С. 73–76. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pap.in.ua/index.php/arhiv-vidannja>.

¹¹ Кухнюк Д.В. Судовий прецедент як джерело кримінально-процесуального права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Д.В. Кухнюк ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2008. – 17 с.

¹² Кухнюк Д.В. Судовий прецедент як джерело кримінально-процесуального права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Д.В. Кухнюк ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2008. – 17 с.

¹³ Пархоменко Н.М. Джерела права: теоретико-методологічні засади : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Н.М. Пархоменко ; Ін-т д-ви і пр. ім. В.М. Корецького. – Київ, 2009. – 37 с.

Висновки. У межах статті авторами звернуто увагу лише на окремі аспекти актуальної та багатогранної проблеми судового прецеденту у вітчизняній правовій системі. Не викличе сумнівів необхідність її ґрунтовної розробки як у загальнотеоретичній площині, так і в галузевих науках. Утім, як нам видається, практичний аспект запровадження судового прецеденту у вітчизняному правовому полі вимагає вирішення таких питань. Передусім, варто розробити чинники, що зумовлюють об'єктивну необхідність відповідного глобального реформування, інакше кажучи, встановити ту суспільну користь, що надасть легалізацію судового прецеденту як джерела права. По-друге, необхідно окреслити сферу застосування судового прецеденту, тобто визначити ту нішу суспільних відносин, яка володіє придатністю до регулювання через прецедент. По-третє, визначитися зі змістовим формуванням прецеденту як джерела права в Україні, встановити співвідношення з іншими джерелами права та визначити місце прецеденту в системі правового регулювання. Накреслені напрями допоможуть сформувати загальні засади вітчизняної доктрини правового прецеденту, розробка якої вимагає консолідації зусиль науковців і практиків із різних галузей права.

Анотація

Стаття присвячена дослідженню окремих аспектів практики реалізації судового прецеденту у правовій системі України. Автори звертають увагу на відсутність сталого розуміння поняття судового прецеденту. Аналізуються також чинники, що зумовлюють необхідність ґрунтовної розробки доктрини судового прецеденту та впровадження її в практику правозастосування, зокрема йдеться про ускладнення соціальної реальності й посилення євроінтеграційного вектора розвитку України. Розкривається значення специфічних рис судового прецеденту для вирішення актуальних проблем, що стоять перед правовою системою України на сучасному етапі. Визначено основні напрями розбудови доктрини судового прецеденту.

Summary

Article is devoted to research of separate aspects of practice of realization of judicial precedent in legal system of Ukraine. The authors pays attention to absence of stable understanding of judicial precedent. Are analyzed also the factors causing need of fundamental development of the doctrine of judicial precedent and its introduction in right application practice, in particular, it is about complication of legal reality and strengthening of an eurointegration vector of development of Ukraine. Value of peculiar features of judicial precedent for permission of the actual problems facing legal system of Ukraine at the present stage becomes clear. The main directions of development of the doctrine of trial are defined.

Використана література:

1. Гураленко Н.А. Судовий прецедент в системі джерел права: філософсько-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 / Н.А. Гураленко ; Львівський державний університет внутрішніх справ. – Львів, 2009. – 21 с.
2. Анакіна Т.М. Судовий прецедент у праві Європейського Союзу: філософсько-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 / Т.М. Анакіна ; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2008. – 21 с.
3. Малишев Б.В. Судовий прецедент у правовій системі Англії (теоретико-правовий аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. / Б.В. Малишев ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2002. – 19 с.
4. Шевчук С.В. Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 / С.В. Шевчук ; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2008. – 39 с.
5. Петришин О.В. Проблеми соціалізації правової науки / О.В. Петришин // Право України. – 2010. – № 4. – С. 133–141.
6. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 року // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.
7. Стецик Н. Судові правотворчі акти: загальнотеоретична характеристика / Н. Стецик // Вісник Львівського університету. Серія «Юридична». – 2011. – Вип. 52. – С. 27–32.

8. Дем'янова О.В. Інструментальні аспекти змісту доктрини верховенства права та перспективи її реалізації в цивільному судочинстві України / О.В. Дем'янова // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 6. – С. 73–76. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pap.in.ua/index.php/arhiv-vidannja>.
9. Кухнюк Д.В. Судовий прецедент як джерело кримінально-процесуального права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Д.В. Кухнюк ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2008. – 17 с.
10. Пархоменко Н.М. Джерела права: теоретико-методологічні засади : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Н.М. Пархоменко ; Ін-т д-ви і пр. ім. В.М. Корецького. – Київ, 2009. – 37 с.

Володимир Курило,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
завідувач кафедри адміністративного та фінансового права
Національного університету біоресурсів та природокористування України

Петро Панталієнко,
кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,
суддя Верховного Суду України